

IRILIS INSTITUTE FOR
RITUAL AND
LITURGICAL
STUDIES

Yearbook

for Ritual and Liturgical
Studies

Volume 33 | 2017

INSTITUTE FOR RITUAL AND LITURGICAL STUDIES, AMSTERDAM

CENTRE FOR RELIGION AND HERITAGE, GRONINGEN

Yearbook for Ritual and Liturgical Studies

The Yearbook for Ritual and Liturgical Studies is an online journal that annually offers a forum for innovative, national and international research in the field of ritual and liturgical studies.

Editorial Board

Prof. dr. Marcel Barnard (editor in chief, Amsterdam/Stellenbosch), dr. Andrew Irving (Groningen), dr. Martin Hoondert (Tilburg), dr. Mirella Klomp (Amsterdam), dr. Mary E. McGann (Berkeley, CA), prof. dr. Paul Post (Tilburg), prof. dr. Thomas Quartier (Nijmegen/Leuven/Rome), prof. dr. Gerard Rouwhorst (Utrecht/Tilburg), prof. dr. Eric Venbrux (Nijmegen).

Advisory Board

Prof. dr. Sible de Blaauw (Nijmegen), prof. dr. Joris Geldhof (Leuven), prof. dr. Bert Groen (Graz), prof. dr. Benedikt Kranemann (Erfurt), dr. Jan Luth (Groningen), prof. dr. Peter Jan Margry (Amsterdam), prof. dr. Keith Pecklers (Rome/Boston), dr. Susan Roll (Ottawa), prof. dr. Martin Stringer (Swansea), prof. dr. Teresa Berger (New Haven, CT).

Submitting articles

You are kindly invited to submit a manuscript for publication in the online journal Yearbook for Ritual and Liturgical Studies by sending an email to irilis@pthu.nl.

Length

Articles should not normally exceed 8,000 words in length, including any notes, and should be submitted ready for publication. Illustrations (provided that they are free of rights) may separately be sent along. Summaries of dissertations (normally published in the language of the thesis) should not exceed 5,000 words. These should not contain any notes or illustrations.

Language

The Yearbook prefers receiving manuscripts written in English. You can also submit texts written in Afrikaans, Dutch, French or German. In case of an article written in a language other than the author's mother tongue, the text must be corrected at native speaker's level before submission. IRiLiS is not responsible for the quality of the correction, nor can cover its costs.

Stylesheet

When preparing your manuscript, please use the [style sheet](#) with editorial and bibliographical instructions.

Deadline and anonymizing your manuscript

The deadline for submissions is annually on May 1st. Manuscripts should be anonymized by the author prior to submission. If your submission is not anonymized, the editors will return it to you and request you to remove any identifying information.

Peer review

All submitted articles are subject to peer review. If a manuscript is not rejected when first received, it is sent out for review to (a minimum of) two peer reviewers who are part of the series' academic cadre of reviewers. Review by associate editors or staff may compliment this process. This is done according to a double-blinded review procedure, in which the reviewer's identities are withheld from the authors and vice versa. Once reviewers return their reports and recommendations, the editor-in-chief makes a decision (either on his own or in consultation with other editors) on whether to reject the manuscript (either outright or with encouragement to resubmit), to withhold judgment pending major or minor revisions, to accept it pending satisfactorily completed revisions, or to accept it as written. Once a manuscript that is not rejected has been revised satisfactorily, it will be accepted and put into the production process to be prepared for publication.

Editor Joyce Rondaij MA

ISSN 2589-3998

Design Yvonne Mathijsen

DOI 10.21827/5a2e41ccedc3e

Een Ritual Studies Onderzoeksdesign

Ervaringen en Perspectieven

Paul Post & Laurie Faro

Abstract

Inspired by Ronald Grimes' book *The Craft of Ritual Studies*, this article presents a Ritual Studies research design, developed in projects and programs at the Tilburg research group Ritual in Society. This research design describes the applied or planned research process, its various stages and steps, and perspectives when it comes to theory and method(s). Several 'best practices' will illustrate the various stages of the research design, followed by an overview of specific characteristics in historiographic perspective, in reference to a series of research programs and projects.

Keywords

Ritual Studies, research design, Ritual Studies theory and method

1 Aanleiding, opzet en inzet

Vanaf eind 2016 was er aanleiding om meer systematisch stil te staan bij het onderzoeksdesign dat we hanteren in onze Tilburgse onderzoeksgroep *Ritual in Society*. De afgelopen decennia was Paul Post bij vele langlopende projecten betrokken, bijvoorbeeld het project Christelijke Bedevaarten; het documentatieproject Bedevaartplaatsen in Nederland; Rituelen na rampen; *Sacred Caves in the Free State* (Zuid-Afrika); Voorbij het kerkgebouw; *Practices of Memorialisation* (PRACMEM); Rituelen in de context van *Border Deaths* in de Middellandse Zee (Lampedusa); het database project PILNAR voor pelgrimsverslagen; *Cyberritual*; en momenteel het project *Absent Ritual*. Naast deze grotere projecten is er reeks van dissertatieprojecten waarvan het merendeel op het terrein van de *Ritual Studies* kan worden gesitueerd.¹

Er is, menen we, alle aanleiding om terug te kijken op deze projecten en te zien welk algemeen onderzoeksontwerp er aan ten grondslag ligt; wat accenten, verschillen en wat gedeelde elementen zijn. En ook: hoe het design zich ontwikkelde, wat het uiteindelijk bracht en opleverde. Dat nader beschouwen van het onderzoeksdesign als de *overall* strategie van een onderzoek, de fasen en kaders

1) Onder punt 5 treft men een overzicht aan van de genoemde programma's en (dissertatie)projecten.

ervan, is meer concreet verbonden met drie stimuli die we kort zullen noemen. Ze zijn heel verschillend van aard, maar kwamen wel in de genoemde periode samen naar voren.

Allereerst werkte Paul Post al langere tijd met een informele presentatie van een ‘*Ritual Studies* onderzoeksdesign’. Voor master en PhD studenten had hij een groot handgetekend en -geschreven schema paraat waarin de verschillende fasen van het onderzoekstraject stonden geschetst, met onderlinge verbindingen via lijnen en pijlen. Het deed hem altijd deugd dat schema opgeplakt te zien boven het bureau van een promovendus.

Een tweede prikkel was het laatste boek van Ronald Grimes, over het ambacht van *Ritual Studies*, *The Craft of Ritual Studies* uit 2014.² Daarin presenteert de *founding father* van de *Ritual Studies* in wezen zijn visie op het onderzoeksdesign van *Ritual Studies*. In het boek is hij steeds de leraar/docent die zich richt tot de student en vertelt over en vanuit zijn onderwijservaringen. Daarnaast geeft een casus in het midden van het boek zijn vertoog over methode en theorie handen en voeten: de *Santa Fe Fiesta*. Meer dan de twee boeken van Catherine Bell die we in Tilburg wel gebruikten als handboek voor een inleiding in de *Ritual Studies*,³ is dit boek van Grimes uiterst geschikt om studenten vertrouwd te maken met het waarom, het hoe en het theoretisch kader van de studie van rituelen. Bovendien vindt men achterin het boek een overzicht van websites met film- en videomateriaal en aanvullend materiaal over allerlei deelaspecten die in het boek aan de orde komen. Veel gebruikt in Tilburg is bijvoorbeeld zijn verzameling van definities van ritueel.⁴

Al meteen na de lezing van het boek van Grimes werd Post niet zozeer geprikkeld tot een kritische bespreking ervan, maar wel tot een parallelle exercitie: wat is voor de onderzoeksgroep *Ritual in Society* het verhaal bij de studie van ritueel als het gaat om opzet en strategie, methode en theorie?

Een laatste aanleiding was en is het concreetst. Samen met Laurie Faro raakte de onderzoeksgroep in 2016 betrokken bij een onderzoek van het Nationaal Comité 4 en 5 Mei naar de rituele dimensie van de herdenking van WO II.⁵ Eerdere onderzoeksprojecten van het Comité waren steeds óf historisch óf empirisch sociaalwetenschappelijk van aard. Ook nu kent het genoemde ritueel programma sociaalwetenschappelijke deelprojecten. Ons project bleek als *Ritual Studies* project vragen op te roepen, zoveel vragen dat ons aandeel in het programma voortijdig werd gestopt. De vragen en negatieve evaluatie werden, zo is onze stellige indruk, opgeroepen door het eigen karakter van het *Ritual Studies* onderzoeksdesign zoals wij dat bijna impliciet en als ‘vanzelfsprekend’ introduceerden. Midden in de eerste onderzoeksfase, *mapping the field* noemen we dat (zie onder), zagen we ons

2) Ronald L. Grimes, *The Craft of Ritual Studies* (New York/Oxford: Oxford University Press, 2014).

3) Catherine Bell, *Ritual Theory, Ritual Practice* (New York/Oxford: Oxford University Press, 1992); *Ibid.*, *Ritual: Perspectives and Dimensions* (New York/Oxford: Oxford University Press, 1997).

4) Grimes op: <http://oxrit.twohornedbull.ca/wp-content/uploads/2013/04/grimes-craft-appendixes.pdf>

5) Zie voor dit project: <http://www.4en5mei.nl/onderzoek/rituelen> (gezien april 2017); in de eerste fase van dit onderzoek, dat weer uit meerdere deelprojecten bestaat, ontstonden er problemen waardoor ons deelproject in april 2017 voortijdig werd gestopt.

genoodzaakt veel energie te steken in het verduidelijken en vaak ook rekenschap geven van ons werkwijze.

Zie hier de aanleiding tot deze bijdrage. In het hoofddeel presenteren we het algemene onderzoeksdesign, dat we in het domein van de *Ritual Studies* situeren. Zoals duidelijk moge zijn uit de schets van de context van deze bijdrage is het bedoelde design sterk inductief van karakter. Na enkele algemene uitgangspunten van het design volgen de beschrijvingen van de verschillende fasen van het *Ritual Studies* onderzoekstraject.

Wat betreft de centrale concepten kort het volgende. Voor zowel *Ritual Studies* als werkdefinities van ritueel en ritualisering verwijzen we naar een recent overzichtsartikel over *Ritual Studies* in de *Oxford Research Encyclopedia of Religion*.⁶ Werkomschrijvingen van ritueel, ritualisering en repertoire hernemen we straks nog kort. Onderzoeksdesign of research design is voor ons de beschrijving van het gehanteerde of voorgenomen onderzoeksproces, de verschillende fasen en stappen die daar worden doorlopen, inclusief krachtlijnen als het gaat om theorie en methode(n). Bij research design gaat het dus om de *overall* strategie van een onderzoek. Het geeft niet alleen aan hoe het onderzoek zal plaatsvinden, maar betreft ook de aard en de kaders van het onderzoek en raakt aldus aan methode en theorie van het onderzoek.⁷

In zijn synthese *The Craft of Ritual Studies* gebruikt Grimes de term ‘research design’ niet,⁸ maar op het eind wel ‘research scenario’, en dan in het meervoud.⁹ Maar er is veel voor te zeggen dat zijn laatste boek in wezen een geïllustreerde presentatie is van hoe in zijn ogen een *Ritual Studies* research design in algemene zin eruit ziet. We komen daar straks nog op terug.

Na die presentatie van ‘ons’ *Ritual Studies* research design volgen nog twee paragrafen; een met voorbeelden uit de reeds genoemde onderzoekspraktijk en een over accenten die we in die onderzoeksgeschiedenis kunnen traceren. Zoals Grimes steeds voor illustratie en referentie naar *Santa Fe Fiesta* verwijst, verwijzen wij naar een reeks onderzoeksprogramma’s en projecten.

Met deze inleiding is ook de inzet van deze bijdrage gegeven: het gaat om rekenschap, balans en perspectief. We staan expliciet kritisch stil bij een in verschillende projecten gebruikt onderzoek ontwerp en we werken de onderzoeksfasen nader uit. Aldus geven we ons rekenschap van en beschrijven expliciet een specifiek research design, namelijk dat van de *Ritual Studies*. Dat is voor het podium van de *Ritual Studies* volgens ons nog nooit op deze wijze gedaan of het moest op geheel eigen wijze het

6) Paul Post, “Ritual Studies,” in *Oxford Research Encyclopedia of Religion*, ed. John Barton (New York/Oxford: Oxford University Press, 2015) DOI: 10.1093/acrefore/9780199340378.013.21.

7) Een in de sociale wetenschappen veel gebruikte inleiding is: David de Vaus, *Research Design in Social Research* (London: Sage, 2001), met name part I: ‘What is Research Design’, 1-52.

8) Hij gebruikt wel ‘design’ bij de bespreking van methode met een verwijzing naar Descartes’ beroemde werk *Verhandeling over de methode* uit 1637.

9) Grimes, *The Craft of Ritual Studies*, 336.

al genoemde boek van Grimes zijn. We maken dus de balans op, signaleren bepaalde ontwikkelingen en accenten, en geven een perspectief voor de opzet van nieuw onderzoek.

2 Een Ritual Studies onderzoeksdesign nader beschreven

2.1 Algemeen: de Ritual Studies approach

Het *Ritual Studies* design dat werd ingezet in onze onderzoeksprojecten kan in algemene zin als open, *multimethod* gericht worden getypeerd met een voorkeur voor kwalitatief, etnografisch onderzoek met een contemporaine en comparatieve oriëntatie. Grimes merkt aan het einde van zijn boek op dat er eigenlijk nog geen goede naam is voor het *Ritual Studies* research design, voor deze benadering of ‘*approach*’, zoals hij het noemt.¹⁰ Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld een empirisch hypothese toetsend design. Als het gaat om de theoretische en methodologische kenmerken en identiteit van het *Ritual Studies* design – we nemen dat van Grimes en van ons nu even samen – typeert Grimes het via een aantal ‘kwaliteiten’ die we kort hernemen:¹¹

Als het om theorie gaat is de *approach* anti-essentialistisch (in de zin dat ritueel open, contextueel en dynamisch wordt benaderd) en antifunctionalistisch (ritueel heeft niet één rol zoals bijvoorbeeld sociale cohesie). Grimes spreekt van een ‘*middle-range theory*’. Voorts noemt hij de theoretische benadering ‘*systemic*’, ‘*cybernetic*’ of ook ‘*ecological*’, waarmee hij wil aangeven dat delen en een ‘*imagined*’ geheel onlosmakelijk met elkaar interacteren. En tot slot hanteert hij voor theorie nog de labels ‘*symbolic*’ en ‘*functional*’, omdat rituelen ‘betekenis aantrekken’, waarden cultiveren en op een of andere manier ‘werken’.

Wat de methodologische benadering betreft, ‘het hoe’ van het onderzoek, zijn voor Grimes sleutelwoorden: ‘*pragmatic*’ (wat werkt in de praktijk, dat kan *field research* zijn, filmen, schrijven), ‘*action-oriented*’, ‘*critical*’, en ‘*grounded*’. Casestudies en veldwerk zijn dominant en “pull theoretical flights of abstraction back to earth.”¹² In tegenstelling tot empirische of natuurwetenschappelijke onderzoeksdesigns wordt er in het *Ritual Studies* design niets ‘bewezen’. Er wordt beschreven, er worden verbanden gelegd, vergelijkingen gemaakt, er wordt kritisch gekeken naar belangen en agenda’s, geïnterpreteerd en verbeeld.

Een belangrijk punt om nog te vermelden is dat hoewel veel *Ritual Studies* onderzoek actueel, hedendaags gericht is, het ook mogelijk is synchroon onderzoek te combineren met historisch, diachroon onderzoek, of historisch onderzoek te doen met hetzelfde algemene research design als kader. Bij die

10) Grimes, *The Craft of Ritual Studies*, 336.

11) Ibid.

12) Ibid.

laatste variant dient op het niveau van het algemene design wel rekenschap gegeven te worden van een aantal mogelijke *biases*. Paul Post schreef hier eerder over onder verwijzing naar een kritisch essay van Phillippe Buc met de treffende titel *The dangers of ritual*.¹³ Het gaat daarin om twee hoofdelementen. Allereerst is er het gevaar om termen en concepten die in moderne cultureel-maatschappelijke en moderne academische settings werden en worden ontwikkeld en die het design in belangrijke mate bepalen, zoals het basisconcept ‘ritueel’ zelf, terug geprojecteerd worden naar het verleden. Daarmee direct verbonden is een tweede gevaar in de vorm van de vooronderstelling dat het mogelijk is om rituelen van het verleden te beschrijven, te reconstrueren en te interpreteren tot op het niveau van ervaringen aan toe. Of in woorden van Pascal Mercier in zijn professorenroman *Perlmann’s zwijgen*: “Nee, een waar verhaal over het verleden dat iemand heeft doorgemaakt, bestaat niet.”¹⁴ We laten het voor nu bij deze korte kanttekening.

Voor de aanduiding van de identiteit, het eigen profiel van het design, kan worden aangesloten bij de vierslag die eerder voor het podium van de *Ritual Studies* werd gegeven:¹⁵ het design bezit een relatief eigen profiel door (1) het object: ritueel handelen, (2) methodenpluraliteit, (3) heuristische benadering (vergelijk wat we zojuist zeiden over *approach*), en (4) onderzoekstraditie met eigen handboeken, vaktijdschriften, ‘*founding fathers*’ etc.

2.2 Onderzoeksfasen

Het *Ritual Studies* research design omvat een reeks fasen of stappen van onderzoek: een preliminaire opstartfase, drie hoofdfasen, en een mogelijke uitloophase. We beschrijven ze nu kort met verwijzingen naar verricht en lopend onderzoek.

2.2.1 Preliminaire fase: opstart

Elk onderzoeksproject of -programma begint (na het verkrijgen van middelen) met het samenstellen van de onderzoeksgroep, het vaststellen van het onderwerp en het formuleren van een algemene onderzoeksvraag die doorgaans uiteengelegd wordt over meerdere onderzoeksvragen.

Voorts wordt een theoretisch kader en een methode van werken gekozen en expliciet gemaakt, waarbij wordt gedacht aan een of meer casussen. Hiermee hebben we het hart van het design in beeld: de trits van methode(n)-oriëntatie, een casus en een theoretisch kader.

Belangrijk is het om te zien dat deze trits voortdurend interactief is; niet lineair of hiërarchisch, maar circulair. Hoewel er gedurende de rit natuurlijk niet van basisrichtingen van zowel vraagstelling als theoretisch en methodologisch kader gewisseld kan worden, is het hele design, ook in de hieronder

13) Post, “Ritual Studies”; vergelijk Philippe Buc, *The Dangers of Ritual. Between Early Medieval Texts and Social Scientific Theory* (Princeton: Princeton University Press, 2001).

14) Pascal Mercier, *Perlmann’s zwijgen* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 1994), 494.

15) Post, “Ritual Studies”.

te noemen feitelijke onderzoeksfases, steeds open voor dynamiek, aanpassingen en inzichten die komen gedurende het project. Elk onderzoek kent aldus naast een lineaire werkwijze (je gaat van fase naar fase) ook deze fundamentele cyclische en interferentie dimensie.

De *research questions* worden vooraf in deze opstartfase beschreven, expliciet gemaakt. Vervolgens worden de theoretische en methodologische kaders beschreven. *Theory and method* hangen, zoals al werd gezegd, nauw samen, maar zijn wel twee onderscheiden zaken in, of – misschien beter – onder het design. Vaak wordt eerst het theoretische kader beschreven en dan meer afgeleid de methode(n). Interessant is te zien hoe Ronald Grimes in zijn *The Craft of Ritual Studies* het precies andersom doet: hij start met *method* en eindigt met *theory*. Bij hem zit er een duidelijke boodschap achter. Hij signaleert hoe theorie vaak veel aandacht krijgt, waardoor het design de neiging heeft erg los van de rituele praktijken te raken en erg abstract te worden. Via methode(n) blijf je handelingsgericht met een focus op het ‘open maken’ van de rituele praktijken.

Voorts wordt in deze fase het design ook in een traditie geplaatst – in dit geval van een *Ritual Studies* design met bepaalde werkdefinities van ‘ritueel’. Belangrijk onderdeel is ook het bespreken van *key concepts*.

Ook kunnen bepaalde verworven inzichten mee worden genomen. Zo is er in de sociale en cultuurwetenschappen vrij algemeen sprake van een proces van individualisering en personalisering, of ook van secularisatie. Vanuit de *Ritual Studies* werken we onder andere met het vanuit vele andere studies verkregen inzicht dat er zich bepaalde dominante rituele velden of zones in de moderne westerse cultuur aftekenen. Dat is neergeslagen in bijvoorbeeld het heuristische en analytische instrument van *Fields of the sacred* dat we in onze Tilburgse groep vaak gebruiken in de analyse van ritueel.¹⁶

Bij *method* is er sprake van wat een ‘*multimethod approach*’ heet. We gebruiken typische *Ritual Studies* methoden van beschrijving zoals descriptie en analyse van rituele elementen via de vijf P’s: *Persons, Place, Performance, Paraphernalia, Period*.¹⁷ Een andere door Grimes aanbevolen weg is het benoemen van *Parts lists of qualities van ritual*. Verder zijn er natuurlijk de participerende observatie, veldwerk met *field notes* en het ambacht van kwalitatief etnografisch werken (hier komen triangulatie en redundantie aan de orde, laatstgenoemd principe houdt in dat je stopt als je niets nieuws meer hoort of ziet).

Maar het design laat ruimte open om ook andere empirische methoden in te zetten of naast elkaar verschillende analysewegen te gebruiken. Zo kan er sprake zijn van een multi- of zelfs interdisciplinair project met een geïntegreerde combinatie van kwalitatief en kwantitatief onderzoek. Daarbij

16) Paul Post, *Voorbij het kerkgebouw. De speelruimte van een ander sacraal domein* (Heeswijk: Uitgeverij Abdij van Berne, 2010), passim; *ibid.*, “Fields of the Sacred: Reframing Identities of Sacred Places,” in *Sacred Places in Modern Western Culture*, eds. Paul Post, Arie L. Molendijk en Justin Kroesen (Leuven/Paris/Walpole: Peeters, 2011), 13-59; *ibid.*, “From Identity to Accent. The Ritual Studies Perspective of Fields of the Sacred,” *Pastoraltheologische Informationen* 33, no. 1 (2013): 149-158.

17) Zie Grimes, *The Craft of Ritual Studies*, hoofdstuk 9. Samenvattend zie figure 9.1 op pagina 235.

zijn er overigens voorkeuren geformuleerd met betrekking tot de volgorde en samenhang (*research sequence*). Het wordt als ideaal gezien om te beginnen met een kwalitatieve exploratie via met name veldwerkcampagnes, dan een kwantitatieve fase met een survey, en tot slot weer een verdieping met behulp van kwalitatieve werkwijzen, bijvoorbeeld diepte-interviews.

Ook kunnen binnen de methodische traditie van de etnografie allerlei keuzes worden gemaakt die vaak weer het onderzoeksdesign mede kunnen bepalen. Velen daarvan zijn algemeen aanvaard, anderen worden kritisch gezien zoals *Participation Action Research* (PAR) en *reflective practitioners research*; projecten waar interventies deel uitmaken van het design, met name de *autoethnography*. Die laatste vorm van etnografie kwamen we recent een aantal keren tegen in *Ritual Studies* projecten.¹⁸ Het betreft een label voor een sedert de jaren 1980 opgekomen vorm van kwalitatief onderzoek waarin ‘*the self-narrative*’ centraal staat.¹⁹ Deze werkwijze raakt zowel het onderzoeksproces zelf als ook het product, de (wijze van) verslaglegging. Deze methode van werken is sterk in de verdediging gedrukt vanwege de volgende bezwaren: te emotioneel en subjectief, zwak theoretisch kader, gebrek aan toetsing en validering, verstoord evenwicht van afstand en betrokkenheid. Dat geldt ook voor de meer recente presentatie van ‘*analytic autoethnography*’ door Leon Anderson.²⁰

Belangrijk is voorts om in deze opstartfase oog te hebben voor actuele ontwikkelingen, zowel als het gaat om rituele dynamiek in onze cultuur en samenleving als op het terrein van onderzoek, inclusief actuele ontwikkelingen in theorie en methode(n). We noemen in dit verband allerlei ‘*turns*’ die in de sociale en cultuurwetenschappen nieuwe perspectieven en innovaties brachten (*linguistic turn, subaltern turn, gender turn, spatial turn, material turn, cognitive turn, narrative turn*). Het gaat hierbij onder andere om populaire cultuur, om klein ritueel naast grote repertoires als de *rites de passage*, om feestcultuur en herdenkingen *ex officio* in het publieke domein en om huisritueel. Te noemen zijn hier zeker ook de globalisering, de migratiestromen en de culturele en rituele diversiteit die grote ontwikkelingen met zich mee brengen.

Misschien wel de belangrijkste ontwikkeling krijgt binnen de *Ritual Studies* nog opmerkelijk weinig aandacht, hoewel dat snel aan het veranderen is. Dat is de sterke opkomst van digitalisering en nieuwe media vanaf de jaren negentig van de vorige eeuw die leidden tot wat we met Castells

18) Vergelijk de masterthesis: F.J.N. Matthee, *An Auto-ethnographic Exploration of World of Warcraft: Raiding as Liturgical Ritual* (Universiteit van Pretoria, 2015). Elementen van *autoethnography* kunnen ook verweven zijn in een *Ritual Studies* onderzoeksdesign zoals dat in het werk van Grimes het geval is via *personal narratives*, vergelijk Ronald Grimes, *Marrying & Burying. Rites of Passage in a Man’s Life* (Boulder: Westview Press, 1995).

19) Carolyn Ellis en Arthur P. Bochner, “Autoethnography, Personal Narrative, Reflexivity,” in *Handbook of Qualitative Research*, eds. Norman Denzin and Yvonna Lincoln (Thousand Oaks: Sage, 2000), 733-768.

20) Leon Anderson, “Analytic Autoethnography,” *Journal of Contemporary Ethnography* 35, no. 4 (2006): 373-395.

de *Network Society* noemen.²¹ Grimes laat de digitalisering van de samenleving en de opkomst van nieuwe media en *cyberritual* bijna geheel buiten beschouwing, maar een actueel *Ritual Studies* onderzoeksdesign dient zich hiervan volop rekenschap af te leggen. Er is online *ritual* en *ritual* online, en vooral een voortdurende interferentie tussen beide. Er is nauwelijks nog ritueel dat enkel offline is. Dit online perspectief betreft rituelen en repertoires, de verschijning en vorm ervan, maar ook theoretische concepten. Bestaande concepten dienen opnieuw doordacht te worden en nieuwe dienen ontwikkeld te worden. Denk hierbij aan *virtuality/reality*, identiteit, autoriteit, authenticiteit, gemeenschap, participatie, *embodiment*. Een sleutelconcept lijkt hier *mediatization* te zijn.²² Daarmee wordt het perspectief bedoeld waarmee lange termijn processen van interferentie tussen enerzijds veranderingen van media en anderzijds sociale en culturele verandering getraceerd kunnen worden.

Digitalisering raakt ook de methode. Beschrijven en analyseren van online ritueel vereist nieuwe methoden van werken zoals *digital ethnography*, *net(h)nography* en online *surveys*. In een recent project verkenden we via de thematisering van pelgrimage en heilige plaats wat dit cyber-perspectief voor *Ritual Studies* betekent.²³

Tot slot is het goed om al in deze startfase na te denken over de manier van verslaglegging. Een kenmerk van *Ritual Studies* design is dat er hybride producten geleverd worden. Niet alleen traditionele schriftelijke producten zoals wetenschappelijke artikelen, proefschriften of hoofdstukken in boeken en bundels komen in beeld, maar meer en meer ook film en video of meer narratieve verslagvormen en inzet van nieuwe media (blogs, vlogs). Door de sterke opkomst van contract research met maatschappelijke partners en het belang van valorisatie en de impact van het onderzoek wordt terecht gezocht naar wegen voor een adequate verslaglegging gedurende de fasen van het onderzoek met ook een handelingsgerichte dimensie (impact). Vervolgens kent het onderzoeksdesign een aantal fasen die we nu kort aanduiden en daarna illustreren en typeren.

2.2.2 Exploratieve fase: panorama('s), mapping the field

Terugkijkend op onze programma's en projecten zien we doorgaans dat er gestart wordt met een 'panorama' waarin het terrein wordt verkend. Vanuit één standpunt wordt de blik gericht op het terrein

21) Manuel Castells, *The Rise of the Network Society. The information Age: Volume 1: Economy, Society and Culture* (Malden/Oxford: Blackwell, 1996, 2e ed. 2000).

22) Andreas Hepp, *Cultures of Mediatization*, trans. K. Tribe, Trans (Cambridge: Polity Press, 2013), gezien 1 februari 2017 via <http://www.ebrary.com>; Andreas Hepp, Stig Hjarvard en Knut Lundby, "Mediatization, Theorizing the Interplay Between Media, Culture and Society," *Media, Culture & Society* 37, no. 2 (2015): 314-324, doi:10.1177/0163443715573835. Met dank aan J. Mollenhorst voor de verwijzingen.

23) Zie voor *Cyberritual*: Paul Post, "Ritual criticism. Een actuele verkenning van kritische reflectie ten aanzien van ritueel, met bijzondere aandacht voor e-ritueel en cyberpilgrimage," *Jaarboek voor Liturgieonderzoek/Yearbook for Liturgical and Ritual Studies* 29 (2013): 173-199; Paul Post en Suzanne van der Beek, *Doing Ritual Criticism in a Network Society. Online and Offline Explorations into Pilgrimage and Sacred Place* (Leuven/Paris/Bristol: Peeters, 2016).

dichtbij en verder weg. ‘Panorama’ is een metafoor voor een eerste verkenning en inventarisatie van het onderzoeksveld.²⁴

Deze fase kent twee sub-fasen. Eerst is er een open verkenning en inventarisatie van wat er vanuit het standpunt in het vizier komt. Er zijn hierbij geen criteria anders dan die gegeven door het standpunt, het vertrekpunt. Ook heeft men de vraagstelling en deelvragen in het achterhoofd. Daarnaast sta je al kijkend en rondtrekkend open voor nieuwe dingen, nieuwe repertoires die je eerder nog niet in beeld had, of nieuwe thema’s en vragen die je eveneens nog niet eerder had geformuleerd. In elke toepassing van het *Ritual Studies* research design speelt een bepaalde opvatting of werkdefinitie van ritueel, ritualisering en repertoire mee. Zo gaan we uit van een bepaalde open opvatting van ritualiteit. Dat legden we al eerder op tafel. We hernemen die brede en open werkdefinities nogmaals, waarbij we overigens aantekenen dat deze werkomschrijvingen niet dwingend zijn; in allerlei andere projecten volgens dit zelfde *Ritual Studies* design werden aangepaste werkdefinities geformuleerd. Gelukkig zijn met name PhD studenten soms eigenwijs, zoals bleek in het project naar rituelen in zorginstellingen door Martijn de Ruijter (De Ruijter 2016).

Voor ons is ritueel een min of meer herhaalbare handeling, of beter: een sequentie van handelingselementen die van een louter functionele een symbooldimensie krijgt door formalisering, stileren en situering in plaats en tijd. Individuen en groepen brengen daarmee enerzijds hun ideeën en idealen, identiteiten en mentaliteiten tot expressie en anderzijds worden die daardoor gevormd, gevoed en onderhouden. We beschouwen repertoire als het geheel aan rituelen die een zekere coherentie vertonen qua vormgeving, participatie, aanleiding en context; rituele repertoires staan groepen mensen ter beschikking voor de symbolische expressie van ideeën en idealen, identiteiten en mentaliteiten van gemeenschappen.²⁵ Het is hierbij belangrijk te signaleren dat ritueel verschillende vormen en modes kan hebben. Naast traditionele en vaste vormen zoals ceremonie en liturgie, benadrukt Grimes dat er rituele praktijken zijn die ‘ritual-like’ zijn, die als ritueel nog nat achter de oren zijn, maar wel ‘ritual potential’ bezitten.²⁶

24) Zie voor dit soort panorama’s: Paul Post, “Actueel panorama van ritueel-liturgische inculturatie en participatie in Nederland: schets en perspectief,” *De actieve deelname aan de liturgie herbekeken. Honderd jaar na PIUS X en veertig jaar na het Concilie*, ed. Jef Lamberts (Leuven/Voorburg: Acco, 2004), 41-79; Ibid., “Panorama of Current Ritual-Liturgical Inculturation and Participation in The Netherlands: Sketch and Perspective,” *Questions liturgiques/Studies in Liturgy*, 85, no. 1-2 (2004): 30-67; Ibid., “Das aktuelle Panorama rituell-liturgischer Inkultuation und Partizipation in den Niederlanden,” in *Gottesdienst in Zeitgenossenschaft. Positionbestimmungen 40 Jahre nach der Liturgiekonstitution des zweiten Vatikanischen Konzils*, eds. Martin Klöckener en Benedikt Kranemann (Fribourg/Freiburg Schweiz: Academic Press Fribourg, 2006), 221-261; Ibid., “Heilige velden. Panorama van ritueel-religieuze presenties in het publieke domein,” *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid* 1, no. 3 (2010): 70-91; Ibid., *Vorbij het kerkgebouw*, Deel 2: Twee panorama’s.

25) Post, “Ritual Studies”.

26) Grimes: *The Craft of Ritual Studies*, 192; vergelijk de beschrijving op pagina 193: “(...) ritualization refers (...) to activity that is not culturally framed as ritual and that someone, often an observer, interprets as if it were potential ritual.”

Hier komen termen als ‘ritualization’ en ‘ritualizing’ in beeld. Het gaat daarbij om culturele praktijken die rituele dimensies hebben maar (nog) niet algemeen als zodanig bekend, erkend en geaccepteerd zijn. Grimes spreekt hier van ‘culturally framed’.²⁷ Overigens leggen we hier in de praktijk een ander accent dan Grimes. Bij Grimes lijken ritualiseringen vooral ‘voor-fasen’ van ritueel te zijn, ritualizing als een opmaat naar ‘volwaardig’ ritueel. Voor ons staan allerlei culturele praktijken met een rituele dimensie echter ook op zichzelf, zoals het geval blijkt in de context van practices of memorialisation en practices of victimhood (zie onder PRACMEM).

Vanuit deze werkdefinities (gestuurd dus door themastelling en ritueelomschrijving) overzien we het veld of de velden. Wat komt er aan rituelen en repertoires in het vizier? Het is vruchtbaar om dit in een groep te bespreken: wat is vergeten? Deze exploratieve fase is zeer belangrijk omdat het design gedragen wordt door *field-research-based study*. Die eerste benadering van het veld is cruciaal en dient vooral open en onbevangen te gebeuren. In woorden van Grimes: “*imagine arriving as a stranger or outsider.*”²⁸ De tweede sub-fase betreft *mapping the field*, de getraceerde rituelen en repertoires worden nu gesitueerd. Dit betreft een ordening, zoals een *map* niet een *territory* is²⁹: je plaatst en ordent, je brengt in kaart. Criteria hierbij zijn de elementen van coherentie naar vorm, plaats, deelnemers, themastelling etc. Al ordenend en clusterend maak je aldus een soort kaart. Ook hier is het zeer gewenst om dit in een *research group* in te brengen en te bespreken.

Wat ons betreft kent het panorama ook steeds een horizon waar uiteindelijk ook het algemene rituele milieu van onze cultuur in beeld komt. Wat speelt daar? Wat zijn trends? Wat zijn verdwijnende rituele repertoires, welke zijn opkomend? Wat zijn in oog springende rituele kwaliteiten?

2.2.3 Descriptieve en analytische fase: de casus

Na deze panorama-fase volgt het hart van het design, de casus-gerichte onderzoeksfase. In sommige gevallen wordt er vanuit de vorige fase een typologie gemaakt.

Allereerst wordt er vanuit het verkende terrein, dus op basis van *mapping the field*, een selectie gemaakt van casussen met themastellingen waar het onderzoek zich nu verder op gaat richten. Dat kan al naar gelang de mogelijkheden, zoals de grootte van de staf, tijd en geld, groter of kleiner uitvallen. Het kan zelfs gaan om maar één casus.

Criteria voor de selectie betreffen hier in algemene zin twee dimensies. Allereerst wil je zo veel mogelijk recht doen aan de in het panorama geziene velden, dus een zekere representativiteit nastreven van de in kaart gebrachte rituelen en repertoires. We hechten daarbij aan een belangrijk aspect

27) Ibid.

28) Grimes, *The Craft of Ritual Studies*, 12.

29) Vergelijk Jonathan Z. Smith, *Map is not Territory*, of het boek van Houellebecq waarin de kaart uiteindelijk basis is voor kunst. Jonathan Z. Smith, *Map is Not Territory: Studies in the History of Religions, Studies in Judaism in Late Antiquity*, 23 (Leiden: Brill, 1978); Michel Houellebecq, *De kaart en het gebied* (Amsterdam: Arbeiderspers, 2011).

van dit *Ritual Studies* design, namelijk het kijken voorbij het startritueel, waarbij ook contextuele rituelen en repertoires meegenomen worden. Zo was in het *Holy Ground* project naar rituele plaatsen in de moderne westerse cultuur het startpunt de klassieke rituele ruimte, de religieuze ruimte van het kerkgebouw, maar vervolgens werden in de panoramafase allerlei plaatsen ingebracht die ook rituele plekken in onze cultuur blijken te zijn, zoals musea, kerkhoven, herdenkingsplaatsen en stiltecentra (zie onder *Holy Ground*).

In de tweede plaats, naast deze breedte en representativiteit vanuit het panorama, zijn het vooral ook de *research question(s)* die niet alleen de feitelijke inzet van de casus studies bepalen, maar ook de selectie.

Zoals aangegeven kan in de casus op verschillende manieren te werk worden gegaan. Het kan gaan om veldwerk, participerende observatie en/of om *surveys* en interviews. In algemene zin is er in het *Ritual Studies* design sprake van de zogenoemde *fieldwork sequence*: je betreedt het veld, je observeert en interviewt, je reflecteert en analyseert.³⁰

Een belangrijk onderdeel van deze casusfase is het voortdurend bewust zijn van je positie als onderzoeker. Meestal is er sprake van een combinatie van de *emic* (binnen) en *etic* (buiten) positie van de onderzoeker.

2.2.4 Evaluatieve fase: synthese, Ritual Criticism, aanbevelingen

De slotfase neemt wat meer afstand en tracht (indien sprake van meerdere casussen) de casussen te verbinden aan de hand van de gevonden antwoorden en perspectieven. Een onderdeel van deze slotfase kan vooral ook een meer comparatief en evaluatief verslag zijn. Het KNAW-project Rituelen na rampen kan hierbij als voorbeeld dienen. In de *research questions* van dat project was het copingaspect dominant aanwezig en aan het slot bespraken we ook de vraag welke repertoires meer of minder tegemoet kwamen aan de copingdimensie. Ook vroegen we in het casuonderzoek de nabestaanden en betrokkenen van herdenkingsvieringen expliciet naar hun beleving en waardering. Vandaaruit konden we signaleren hoe bepaalde rituelen elementen adequater werden gevonden dan andere.

In *hard science*, hypothese toetsend empirisch onderzoek, wordt bewezen en verklaard, in ons design eerder geïnterpreteerd.³¹ In de *Ritual Studies* spreken we hier ook wel over ritual criticism. Met Grimes zien we *ritual criticism* als een variant van interpretatie en evaluatie.³² Het betreft hier ritueel-evaluatie of -kritiek die verschillende dimensies kan krijgen. Het kan strikt gaan om het niveau van de rituele handeling, van de performance. Zo kwam in ons Rituelen na rampen-project naar voren dat het gebruik van ‘tweede taal’, van beeldende poëtische taal, vele malen sterker is en meer wordt gewaardeerd in een ritueel, dan lange toespraken (die overigens vaak begonnen met de constatering dat

30) Grimes, *The Craft of Ritual Studies*, 96.

31) *Ibid.*, 69.

32) *Ibid.*, 71-75, zie voorts: Post, “Ritual criticism,”; Post en Van der Beek, *Doing Ritual Criticism*.

woorden tekort schieten). Onze analyse van de casus van de herdenkingsdienst van de Herculesramp bij Eindhoven was destijds bijzonder spekend als het gaat om deze vorm van *ritual criticism*. Aanwezige soldaten en nabestaanden waren unaniem gegrepen door de kortste bijdrage in het ritueel: het voordragen van een gedicht, ‘De Steen’, door de humanistisch raadsman.³³

Maar *ritual criticism* kan ook komen vanuit een bepaald normatief ideologisch kader. Zo wordt het ritueel van vrouwenbesnijdenis vrij breed verworpen vanuit een cultuurkritisch normatief standpunt.

Ook behoort het traditionele, maar niet onbelangrijke, aangeven waar aanvullend onderzoek perspectiefvol en gewenst is tot deze laatste fase. In deze slotfase kunnen ook meer handelingsgerichte elementen worden opgenomen vanuit de onderzoeksresultaten. Grimes werkte met een ‘*Ritual Studies Lab*’ waar hij met studenten of anderen bepaalde dingen ging operationaliseren, uitproberen. Dit kan aanleiding geven tot een aparte handelings- of toepassingsgerichte investering.

2.2.5 Handelingsgerichte fase: outreach, impact

In en/of vanuit een project of programma zijn allerlei vormen van kennistransfer en outreach mogelijk en wenselijk. Recent wordt in zowel nationaal als internationaal onderzoeksbeleid steeds meer nadruk gelegd op deze dimensie (vergelijk *buzz words* als valorisatie, *social innovation*, impact).

We formuleren hierbij graag twee belangrijke notities. Allereerst de kanttekening dat het hier niet steeds om een aparte later aangehechte fase hoeft te gaan. Veel vruchtbaarder is het om dit integraal deel te laten uitmaken van het hele design en dus vanaf de startfase in beeld te hebben en een plek in de verslaglegging te geven. Ten tweede dient het idee van eenrichtingsverkeer vermeden te worden. Het gaat steeds om een over en weer; ‘het veld’ is niet enkel ontvangende partij, maar evenzogoed aanreikend en voedend. In jargon spreekt men graag over ‘halen en brengen’.

3 Illustraties

Dit onderzoeksdesign werd inmiddels in vele projecten in Tilburg, maar ook elders, gebruikt. We geven als illustratie een paar voorbeelden als *best practices*, als *loci* van hoe mutatis mutandis de fasen van het design worden doorlopen. Te noemen zijn dan:

Het Rituelen na rampen project, destijds uitgevoerd in opdracht van de KNAW door een team vanuit *Ritual Studies*, religiewetenschappen en psychologie. Modelmatig werden in dit project de genoemde fasen doorlopen. Eerst voerden we een brede open exploratie uit: een panorama van rampen en rituelen, nationaal, internationaal en ook diachroon (door de tijd heen). Daarna

33) Paul Post, Albertina Nugteren en Hessel Zondag, *Rituelen na rampen. Verkenning van een opkomend repertoire* (Kampen: Gooi en Sticht, 2002), 101-114.

volgde een selecte reeks casussen, eerst alleen Nederlandse, in een vervolgproject ook een reeks internationale. Elk van de casussen waren weer verbonden met een bepaalde thema- en vraagstelling, te weten: rituele vormgeving, multiculturaliteit en coping. Als output kozen we eerst voor een publicatie in Nederlands, bedoeld voor een breder publiek. Kort daarop volgde een internationale Engelse versie. Inmiddels is er een Japanse vertaling verschenen van delen van het verslag.

Project Rituelen thuis (promotieproject Juchtmans 2008). Uitgangspunt was een exploratief onderzoek naar rituelen in de thuissituatie, waarbij als locus een Tilburgse VINEX-wijk was gekozen. Welke rituele repertoires treffen we aan in de thuissituatie, welke rol vervullen ze? Ook hier werd gestart met een panorama fase, een open verkenning van wat er allemaal in beeld kwam. Op basis daarvan vond een selectie plaats waarbij niet alleen jaarrituelen als kerst, maar ook levensriten als geboorteriten meetelden. Uiteindelijk werd gekozen voor:

- dagelijkse rituelen (eten, naar bed brengen/gaan)
- jaarriten (Sinterklaas, kerst, verjaardag)
- levensrituelen (geboorteriten, doop)
- crisisrituelen (kaarsjes branden bij overlijden, noodsituaties bezweren, het begraven van een huisdier in de tuin)

In de analyse en interpretatie werd het concept ‘basaal-sacraal’ geïntroduceerd.

Project *Sacred places in the suburbs* (Schipers 2015). Ook dit project werd uitgevoerd in een VINEX-locatie, ditmaal in Leidsche Rijn bij Utrecht. Aangezien er in dit soort van nieuwbouwwijken al langere tijd geen kerken meer worden gebouwd was de vraag: wat zijn daar de rituele locaties? Weer was er eerst een open en brede panoramafase, waar een hele reeks aan plekken voor ritueel in het vizier kwamen. Daarna volgde een clustering in de mapping fase en uiteindelijk een selectie van drie typen plaatsen en rituele repertoires:

- natuur (park, tuin e.d.)
- *public art*
- historische plekken (museale zones)

In de analyse en interpretatie werd in deze studie expliciet een *ritual criticism* element ingebracht en werden de opgekomen plekken en rituelen ook getypeerd als *casual ritual*. Met de uitgewerkte typering *casual ritual* kan in ander onderzoek weer verder gewerkt worden: geldt die typering misschien breder? Werkt dat als aanduiding van modern actueel ritueel?

Project naar Rituelen in verzorgingstehuizen (De Ruijter 2016). Dit project richtte zich op rituele repertoires en locaties in verzorgingshuizen. Uitgaande van twee verzorgingshuizen voor ouderen

in Tilburg was er weer eerst een uitgebreid panorama: wat komt zoal in beeld aan rituelen en repertoires? Daarna volgde *mapping*, de ordening, en dan selectie en casusstudies. In dit geval ging het om de volgende rituele repertoires (we houden de Engelse terminologie van het verslag aan):

- *wining and dining*
- *watching television*
- *individual ritualizations*
- *birthdays*
- *entertainment, leisure and recreation*
- *official adherence*
- *large festivities*
- *passing away*

Interessant in dit project was dat het panorama hier deels de vorm kreeg van de beschrijving van een aantal wandelingen (*strolls*) door de tehuizen en een beschrijving van wat je dan ziet en tegenkomt aan ritueel.

Het *Postponed monuments* project (Faro 2015) kwam na een verkenning tot een typologie en een be-re-deneerde keuze voor een reeks casestudies: het monument Vrouwen van Ravensbrück, het Digitaal Monument voor de Joodse Gemeenschap in Nederland (thans: Joodsmonument.nl), monumenten voor levenloos geboren kinderen en het monument voor de treinramp bij Harmelen. Het design wordt in een trits vertaald: *manifestation, context and meaning*.

In het Voorbij het kerkgebouw project (Post), deel van het NWO *Holy Ground* programma, werd mis-schien wel het meest uitgebreid het feitelijke *Ritual Studies* research design uitgewerkt en gepre-senteerd, inclusief theoretisch kader. Startpunt was een uitvoerig panorama met als standpunt het kerkgebouw als rituele ruimte. Vandaaruit volgde een breed panorama van rituele plekken en zones in onze cultuur. In de *mapping* fase werden vervolgens clusters aangebracht. Uiteinde-lijk kwamen we uit bij een aantal dominante rituele velden: religie (nog steeds zijn er kerken, sy-nagogen, tempels, moskeeën), plekken van *memorial culture*, plekken van *art and culture, leisure culture* met als belangrijke subdomeinen sport, toerisme en natuur.

Een recent project bevindt zich nog grotendeels in de panorama fase. Het betreft rituelen na *border deaths*, waarvan het eilandje Lampedusa het tragisch epicentrum is. Wat zijn rituelen na een schipbreuk? Welke repertoires zien we, en ook: welke repertoires zien we niet? Interessant is vooral het opmerkelijk afwezig zijn van bepaalde rituelen uit het panorama.

Als laatste voorbeeld noemen we een recent gestart project, mede vanuit de zojuist genoemde Lampedusa casestudie: *Absent Ritual*. De focus is hier gericht op ritueel dat er, om allerlei redenen en in allerlei contexten, niet is. Met een groep van vier onderzoekers werken we aan de verkenning en stelden al een voorlopige ordening in de vorm van een typologie op. Het moet een boek worden met gekoppeld aan die typologie een reeks casus studies. Ook zal zowel het panorama als de typologie in de vorm van artikelen gepubliceerd worden.³⁴

4 Accenten

Tot slot signaleren we vanuit de programma's en projecten nog kort een reeks accenten die mede profiel geven aan onze omgang met het *Ritual Studies* onderzoeksdesign.

Repertoires

Als het gaat om de rituele repertoires valt het accent op feesten (Wijers 1995, Wepener 2009, feest ook als aparte focus van een omvangrijke monografie³⁵), op bedevaart en pelgrimage en recent op herdenkingsrepertoire. Veel minder komen de levensrituelen in beeld (Michels 2004, Juchtmans 2008).

Loci

Groot is de rol van plaats en ruimte. Niet alleen in de vorm van de gebouwde ruimte en plaats (kerkarchitectuur, De Jonge 2002), maar breder: rituele zones zijn heel vaak dominant onderdeel van het design (gevangenis, VINEX-locaties, huis, open lucht, heilige grotten, monumenten, vergelijk Margry 2000, Albers 2007, Holsappel-Brons 2010, Tonnaer 2010, van Dun 2011, Sparks 2011, Faro 2015, Schippers 2015, De Plooy 2015). Ook wordt *sacred space* als *holy ground* apart gethematiseerd en is er de koppeling met het genoemde bedevaart/pelgrimage repertoire.

Casus

Wat betreft de inzet van een of meer casussen valt op dat er zelden wordt gewerkt vanuit één echte casus zoals de *Santa Fe Fiesta* bij Grimes. Een uitzondering is de studie naar een lokale Mormonen leefgemeenschap waarvan ontstaan en ontwikkeling nauwgezet in kaart wordt gebracht (Monte 2015, vergelijk ook Efeze in Sparks 2011). Ook bij een gekozen locus of repertoire wordt er doorgaans breder

34) Paul Post, "Afwezig ritueel: proeve van een typologie," *NTT Journal for Theology and the Study of Religion* 71, no. 3 (2017): 242-256. Voorts is in voorbereiding: Paul Post en Martin Hoondert, met bijdragen van William Arfman en Laurie Faro, *Absent Ritual* (Oxford, gepland voor 2018).

35) Paul Post, Gerard Rouwhorst, Louis van Tongeren en Anton Scheer, eds. *Christian Feast and Festival. The Dynamics of Western Liturgy and Culture*, *Liturgia Condenda* 12 (Leuven: Peeters, 2001).

ingezet. Maar aan de andere kant is het nooit zo breed dat gesproken zou kunnen worden van een echt comparatief onderzoek.

Methodenpluraliteit

Verschillende projecten, vooral de grotere programma's, kenmerken zich door een combinatie van kwalitatief en kwantitatief onderzoek. Exemplarisch is hier een groot, Christelijk bedevaartenproject. Maar ook kleinere projecten zoals het huwelijksluitingsproject van Michels (Michels 2004) en Rituelen na rampen kennen een brede methoden inzet.

Synchroon / diachroon

De meeste programma's en projecten zijn contemporain, maar het design wordt ook ingezet voor projecten met een diachrone component of in projecten die geheel historisch georiënteerd zijn (Schoenmakers 2014, Margry 2000, van de Ven 2000, Helsloot 1995, Monte 2015).

Onderzoeksfasen

Het *Ritual Studies* research design gaat uit van fasen of stappen die doorlopen worden. Maar in een project kan een bepaalde fase meer accent krijgen dan een andere. Zo zijn er projecten die sterk exploreren en descriptief blijven. Het grote inventarisatieproject Bedevaartplaatsen in Nederland en de database van pelgrimsverslagen (PILNAR) zijn hiervan treffende voorbeelden. Andere projecten leggen de nadruk op theoretische doordinking, zoals het proefschrift over de genezingsdimensie van bedevaart (Albers 2007). Of we zien een combinatie van casusanalyse en theoretische verkenning (Wijnia 2016).

Impact

Bijna alle programma's en projecten hebben een expliciete gerichtheid op impact; ze werden uitgevoerd met een maatschappelijke oriëntatie. Bij het bedevaartproject werden resultaten steeds gedeeld met lokale of landelijke bedevaartorganisaties. Het Rituelen na rampen project was nadrukkelijk gericht op copingstrategieën en de evaluatie van rituele vormgeving van herdenkingsriten. De studie van De Jonge (De Jonge 2002) naar nieuwe typologieën van kerkbouwen wordt nog steeds gebruikt door architecten die op zoek zijn naar vormgeving van rituele ruimten.

Wel is er een ontwikkeling zichtbaar. Maatschappelijke partners in projecten zijn steeds minder geïnteresseerd in langlopende dissertatietrajecten en steeds meer in enkel academische vormen van output en productie. Vanaf het begin worden zogenoemde *work packages* met die partners gepland met een waaier aan output mogelijkheden (websites, opleidingscomponenten, expertmeetings).

Recent wordt deze omslag in output ingebracht in een hospice project in samenwerking met het Erasmus MC.³⁶

We zeiden ook al dat meer en meer andere producten dan traditionele schriftelijke verslaglegging in dit verband opkomen. Open online toegankelijke databases met onderzoeksmateriaal zoals in het geval van Bedevaartplaatsen in Nederland (BiN) en pelgrimsverslagen (PILNAR) zijn hiervan voorbeelden, maar ook apart ontwikkelde apps zoals de PILNAR-app voor het maken van een verslag maken hiervan onderdeel uit.

Een belangrijke impuls is het structureel en projectmatig samenwerken op het podium van de zogenoemde ‘academies’. Een academie is een podium of platform waar uiteenlopende mensen en/of groepen elkaar vinden in een gedeelde interesse. Centraal staat daarbij de ontmoeting van mensen uit ‘het veld’, uit de praktijk en uit academia. Met veel succes zijn er nu twee van zulke academies waar we nauw bij betrokken zijn: de Camino Academie³⁷ als podium voor pelgrimagecultuur in brede zin, en de Funeraire Academie³⁸ voor uitvaartcultuur.

5 Bijlagen

5.1 Genoemde programma's

Christelijke bedevaarten. Langlopend project met M. van Uden en J. Pieper, 1980ss., vele publicaties, zie samenvattend: Paul Post, Jozef Pieper and Marinus van Uden, *The Modern Pilgrim. Multidisciplinary Explorations of Christian Pilgrimage*, Liturgia Condenda, 8 (Leuven: Peeters, 1998).

Bedevaartplaatsen in Nederland. Inventarisatieproject (BiN), uitvoerders: P.J. Margry en Ch. Caspers, 1992-2004, 3 delen met index/addenda deel, zie site: <http://www.meertens.knaw.nl/bedevaart/>.

Rituelen na rampen. KNAW project met A. Nugteren en H. Zondag, 2000-2001. Zie: Paul Post, Albertina Nugteren en Hessel Zondag, *Rituelen na rampen. Verkenning van een opkomend repertoire* (Kampen: Gooi en Sticht, 2002); Paul Post, Albertina Nugteren en Hessel Zondag, “Rituelen na rampen: individuele en collectieve aspecten van rouwverwerking,” in *Sterven, uitvaart en rouw. Handboek voor begeleiding rond de dood*, ed. Jan van den Bout et al., Losbladig handboek Gezondheidszorg. Aanvulling 17, IV 1.5-1, (2005) (Maarsse: Reed Elsevier 1999ss.), 89-112; Paul Post, Ronald L. Grimes, Albertina Nugteren, Per Petterson en Hessel Zondag, *Disaster Ritual: Explorations of an Emerging Ritual Repertoire*, Liturgia Condenda, 15 (Leuven: Peeters, 2003). Japanse vertaling van delen van *Rituelen na rampen*: “Shiryoo 5 Oranda ni okeru saigaigirei no jitsurei” (Bijlage 5: Voorbeelden van de rituelen na rampen in Nederland); Paul Post, “Zoeken naar woorden: de Herculesramp,” in *Shinpoizium ‘Shuukyoosha-shien no kanousei’ Hookokusho* (Report of the symposium ‘Possibilities of the support by religious people’), foreword by prof. Hisakuni Saito (Sendai 2017), 149-215, 172-187.

36) Project ‘Palliatieve zorg en rituelen in de eerste lijn’, 2016-2017, binnen ZonMw programma ‘Palliantie meer dan zorg’.

37) Zie: www.caminoacademie.nl.

38) Zie: <http://www.totzover.nl/funeraire-academie/>.

Holy Ground: Re-inventing ritual space in modern western culture. Met A.L. Molendijk en J. Kroesen, 2006-2010, deel van NWO programma *The future of the religious past*. Zie: Paul Post, Arie L. Molendijk (eds.), *Holy Ground. Re-inventing Ritual Space in Modern Western Culture*, Liturgia Condenda, 24 (Leuven: Peeters, 2010); Paul Post, Arie L. Molendijk en Justin Kroesen (eds.), *Sacred Places in Modern Western Culture* (Leuven/Paris/Walpole (MA): Peeters, 2011); Paul Post, *Voorbij het kerkgebouw. De speelruimte van een ander sacraal domein* (Heeswijk: Uitgeverij Abdij van Berne, 2010).

Sacred caves in the Eastern Free State South Africa. Met Bloemfontein Universiteit Zuid Afrika, met Ph. Nel en W. van Beek, 2007-2011. Zie: Paul Post, Philip Nel and Walter van Beek (eds.), *Sacred Spaces and Contested Identities. Space and Ritual Dynamics in Europe and Africa* (Trenton: Africa World Press, 2014).

PILNAR. Een CLARIN.nl project dat de kiem legt voor een online database van pelgrimsverslagen (2012-2013). Zie <https://dev.clarin.nl/node/1945>; Vimeo: <https://vimeo.com/100788014>; YouTube: http://www.youtube.com/watch?v=iMWhO3D_n_Q. In Tilburg werd voor het maken van pelgrimsverslagen een aparte app ontwikkeld: <https://itunes.apple.com/nl/app/pilnar-pelgrimsdagboek/id897587238?mt=8>.

Cyberritual. Paul Post, “Ritual criticism. Een actuele verkenning van kritische reflectie ten aanzien van ritueel, met bijzondere aandacht voor e-ritueel en cyberpilgrimage,” *Jaarboek voor Liturgieonderzoek/Yearbook for Liturgical and Ritual Studies*, 29 (2013): 173-199; Paul Post en Suzanne van der Beek, *Doing Ritual Criticism in a Network Society. Online and Offline Explorations Into Pilgrimage and Sacred Place* (Leuven/Paris/Bristol (CT): Peeters, 2016).

PRACMEM, *Practices of memorialisation*, internationaal consortium. Coördinator M. Hoondert (Tilburg), partners: Intervict, Tilburg, University of Bath, University of Leuven, University of the Basque Country (Universidad del Pais Vasco), San Sebastian, 2014. Zie website www.pracmem.eu.

Absent Ritual. Paul Post, “The Lampedusa Tragedy. Chronicles of Absent and Emerging Ritual Repertoires”, *Jaarboek voor liturgieonderzoek/Yearbook for Liturgical and Ritual Studies*, 31 (2015): 19-43. Open access: <http://rjh.ub.rug.nl/index.php/jvlo/article/view/19534/17012>; Paul Post, “Afwezig ritueel: proeve van een typologie,” *NTT Journal for Theology and the Study of Religion*, 71, no. 3 (2017): 242-256; Boek project 2016-2018: Paul Post en Martin Hoondert met bijdragen van Laurie Faro, William Arfman, *Absent Ritual*, Oxford Ritual Studies series (Oxford: Oxford UP, 2018) [in voorbereiding].

5.2 Aangehaalde (dissertatie)projecten

Carla Wijers, “Prinsen en Clowns in Het Limburgse Narrenrijk: Het Carnaval in Simpelveld en Roermond 1945-1992,” *Prinzen und Clowns im Limburgischen Narrenreich: Die Fastnachtsfeier in Simpelveld und Roermond 1945-1992*, Publikaties van het P. J. Meertens-Instituut, 22 (Amsterdam: P.J. Meertens-Instituut voor Dialectologie, Volkskunde en Naamkunde, 1995).

John Helsloot, “Floralia in Nederland in het laatste kwart van de negentiende eeuw,” *Cahiers van het P.J. Meertens-Instituut*, 2 (Amsterdam: P.J. Meertens-Instituut voor Dialectologie, Volkskunde en Naamkunde, 1995).

Jeroen van de Ven, “In Facie Ecclesiae: De Katholieke huwelijksliturgie in de Nederlanden, Van de 13de eeuw tot het einde van het Ancien Régime,” *Miscellanea Neerlandica*, 22 (Leuven: Peeters, 2000).

- Peter Jan Margry, *Teedere Quaesties: “Religieuze rituelen in conflict: Confrontaties tussen Katholieken en Protestanten rond de processiecultuur in 19e-eeuws Nederland”* (Hilversum: Verloren, 2000).
- Sander de Jonge, “Kerkarchitectuur na 2000: Het ontwikkelen van grensverleggende typologieën vanuit het samenspel tussen liturgie, architectuur en duurzame ontwikkeling” (Universiteit van Tilburg, 2002).
- Tijs Michels, “‘Daarom hebben wij stenen ringen’: Recente ontwikkelingen rond het ritueel van de huwelijksluiting” (Universiteit Tilburg, 2004).
- Cas Wepener, “From Fast to Feast: A Ritual-Liturgical Exploration of Reconciliation in South African Cultural Contexts,” *Liturgia Condenda*, 19 (Leuven: Peeters, 2009).
- Martin Hoondert, “Om de parochie: Ritueel-muzikale bewegingen in de marge van de parochie: Gregoriaans, Taizé, jongerenkoren” (Heeswijk: Abdij van Berne, Universiteit Tilburg, 2006).
- Ineke Albers, “Heilige kracht wordt door beweging losgemaakt: Over pelgrimage, lopen en genezing,” *Netherlands Studies in Ritual and Liturgy*, 5 (Groningen: Instituut voor Liturgiewetenschap, Rijksuniversiteit Groningen, Universiteit Tilburg, 2007).
- Goedroen Juchtmans, “Rituelen thuis: Van christelijk tot basaal sacraal: Een exploratieve studie naar huisrituelen in de Tilburgse nieuwbouwwijk De Reeshof,” *Netherlands Studies in Ritual and Liturgy*, 8 (Groningen: Instituut voor Liturgiewetenschap, Rijksuniversiteit Groningen, Universiteit Tilburg, 2008).
- Jorien Holsappel-Brons, “Ruimte voor stilte: Stiltecentra in Nederland als speelveld van traditie en vernieuwing,” *Netherlands Studies in Ritual and Liturgy*, 10 (Tilburg: Instituut voor Liturgische en Rituele Studies, Universiteit Tilburg, 2010).
- Judith Tonnaer, “Bomen voor het leven: Een studie naar een hedendaags collectief herdenkingsritueel voor overleden kankerpatiënten,” *Netherlands Studies in Ritual and Liturgy*, 11 (Groningen: Instituut voor Christelijk Cultureel Erfgoed, Rijksuniversiteit Groningen, Universiteit Tilburg, 2010).
- Theo van Dun, “Invoeren in vieren: Ritueel-liturgische strategieën: Een onderzoek naar de katholieke kerkdiensten in inrichtingen van Justitie in Nederland” (eigen beheer, Universiteit Tilburg, 2011).
- Robert Logan Sparks, “Ambiguous Spaces: A Contextualisation of Shared Pilgrimage in Ephesus” (eigen beheer, Universiteit Tilburg, 2011).
- Johan Schoenmakers, “Officia Propria: Liturgische rituelen en gebruiken in het Sticht voor adellijke dames in Thorn” (Maastricht, RHCL, Toegangsnummer 18.A, Nr. 523, Circa 1550), *Netherlands Studies in Ritual and Liturgy*, 14 (Groningen: Instituut voor Christelijk Cultureel Erfgoed, Universiteit Tilburg, 2014).
- Laurie M.C. Faro, “Postponed Monuments in the Netherlands: Manifestation, Context, and Meaning,” *Dissertations in Language and Culture Studies*, 39 (Tilburg: Tilburg University, 2015).
- Bryan Robert Monte, “Tiny Zion: Harvest Hills, an Intentional Zion Community,” *Netherlands Studies in Ritual and Liturgy*, 17 (Amsterdam: Institute for Ritual and Liturgical Studies, Protestant Theological University, Universiteit Tilburg, 2015).
- Inez Schippers, “Sacred Places in the Suburbs: Casual Sacrality in the Dutch VINEX-District Leidsche Rijn,” *Netherlands Studies in Ritual and Liturgy*, 16 (Amsterdam: Institute for Ritual and Liturgical Studies, Protestant Theological University, Universiteit Tilburg, 2015).

Du Plooy 2015 (promotie aan University of the Free State, Bloemfontein Zuid Afrika, faculty of Humanities, *Centre for African Studies*) “Pilgrimage to Sacred Sites in the Eastern Free State SA” (Bloemfontein, 2015).

Lieke Wijnia, “Making Sense through Music: Perceptions of the Sacred at Festival Musica Sacra Maastricht” (Universiteit Tilburg, 2016).

Martijn de Ruijter, “Confining Frailty: Making Place for Ritual in Rest and Nursing Homes,” *Netherlands Studies in Ritual and Liturgy*, 18 (Amsterdam: Institute for Ritual and Liturgical Studies, Protestant Theological University, Universiteit Tilburg, 2016).

Prof. dr. Paul G.J. Post is hoogleraar Ritual Studies, Tilburg University, School of Humanities, department Culture Studies, research group Ritual in Society. Tevens is hij tot eind 2017 vicedecaan onderzoek en directeur van de Graduate School van de Tilburg School of Humanities.

E-mail: p.g.j.post@tilburguniversity.edu

Mr. dr. Laurie M.C. Faro is als onderzoeker verbonden aan Tilburg University, School of Humanities, department Culture Studies, research group Ritual in Society.

E-mail: l.m.c.faro@tilburguniversity.edu